

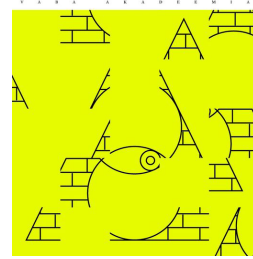
Salajane maailm meie kõrval

Esimene eestikeelne käsitus vandenõuteooriatest ajaloos ja tänapäeva maailmas

Andreas Ventsel, Mari-Liis Madisson, Mihhail Lotman.
Varjatud märgid ja salaühingud. Vandenõuteooriate tähendusmaailm. Postimees Kirjastus. Tallinn, 2023. 656 lk.

ANDREAS VENTSEL, MARI-LIIS MADISSON
JA MIHHAİL LOTMAN

Varjatud märgid ja salaühingud
Vandenõuteooriate tähendusmaailm

2023. aasta lõpupoole ilmus eestikeelne monograafia vandenõuteooriatest “Varjatud märgid ja salaühingud. Vandenõuteooriate tähendusmaailm” (Postimees Kirjastus, väljaanne sarjast “Vaba Akadeemia raamatukogu”). Tegemist on autorite aastatepikkuse eeltöö tulemusel ilmunud põhjaliku ja vandenõuteooriaid (edaspidi vnt) ning nende ajalugu ja olemust igakülgselt avava käsitlusega. Raamat on seda tähelepanuväärsem, et viimaste kümnendite ingliskeelse teaduskirjanduse hulgast ei oska siinkirjutaja küll ühtki samaväärselt põhjalikku ja ülevaatlikku nimetada selle 656-leheküljelise eestikeelse monograafia kõrvale. Raamatus on nime- ja aineregister ning põhjalik kirjanduse loetelu.

Raamatu autorid Andreas Ventsel, Mari-Liis Madisson ja Mihhail Lotman on semiootikud ning omas valdkonnas väljapaistvad teadlased, kes on samal teemal juba aastaid loenguid pidanud ja artikleid kirjutanud. Muu hulgas on kaks esmalt nimetatud autorit teinud uuringuid ka Eesti kaitsejõudude jaoks, sest vnt, libauudised ja infopettus on tänapäeva infosõja ja mõjutustegevuse üha olulisemad relvad. Vnt neid tahke käsitlevad nad raamatu alapeatükis “Vnt strateegilise kommunikatsiooni raamistikus”. Ei saa ka mainimata jätta, et Andreas Ventsel ja Mari-Liis Madisson said käesoleva raamatu ja oma varasemate teadustööde tsükli “Poliitika semiootika, infomõjutustegevuse ja vandenõuteooriate semiootiline analüüs” eest 2023. aasta humanitaarteaduste aastapreemia.

Monograafia esimese osa “Kultuuriteaduslik vaade vandenõuteooriatele” (lk 13–370) autorid Andreas Ventsel ning Mari-Liis Madisson andsid lahkelt siinkirjutajale võimaluse oma käsikirja lugeda ja mõningaid täiendavaid ettepanekuid enne trükkiminekuks teha. Nüüd on väga hea meel valmis raamatut uuesti lugedes tõdeda, et sinna on lisatud veidi ka folkloristi vaadet.

Kohe monograafia alguses markeerivad autorid oma eesmärgi ja vandenõuteooriate olemuse. Monograafias keskendutakse eeskätt reaalsust modelleerivatele koos toimivatele ja seda spetsiifilisel viisil tähenduslikult organiseerivatele märgisüsteemidele. Vandenõuteooriate (vnt) puhul toimib ja neid juhib võimas analoogiamehhanism, mis on sisuliselt peatumatu. Raamatu autorid on siin selguse huvides vahet teinud mõne konkreetse sündmusega seotud vandenõu (nt John Kennedy mõrvamine, Estonia laeva põhjaminek) ja süsteemse vandenõuteooria (nt juutide või vabamüürlaste maailmavalitsemine) vahel. Kõrvalepõikeks niipalju, et kellel huvi, võib oma teadmisi laiendada ja maailmas sarnaste populaarsete sündmustega seotud vandenõude näiteid leida eestikeelsena ilmunud Bill Price’i raamatust “Lahendamata vandenõud” (2020).

Monograafia esimese osa autorid sõnastavad kolm selles raamatus vnt käsitlemisega seatud eesmärki, millele nad siin keskenduvad: 1. mis on kaasa toonud vnt massilise

leviku, 2. kuidas on vnt uues meediasituatsioonis kohanenud, 3. kas peaksime vnt vohamise tõttu häirekella lööma. Raamatu esimene osa ongi süsteemne käsitlus, kus selgitatakse mõisted, erinevaid võimalikke lähenemisnurki, antakse ülevaade vnt ajaloost ning ilmekamatest tänapäevastest vnt maailmas, sh Eestis. Monograafia teine osa, Mihhail Lotmani “Vandenõuteooria: fenomen ja diskursus”, on lugeja jaoks mõnevõrra raskemini hoomatav, mitmeid asju ei seletata lahti, vaid lugejatelt eeldatakse nende teadmist. Siin suunatakse lugeja kohe erinevate vnt sisemusse, käsitledes “nende intersubjektiivset reaalsust ühiskonnas”. (lk 375) Lotman toob muu hulgas huvitavaid näiteid selle kohta, kuidas kirjandus ja popkultuur võivad nii ammutada ainekust vnt kui anda tõiget nende tekkimiseks. Mihhail Lotman analüüsib sellest seisukohast näiteks Dan Browne “Da Vinci koodi” ja nn Dullesi plaani (väidetav CIA plaan Venemaa lagundamiseks) käsitlevaid kirjandusteoseid.

Folkloristika ja semiootika

Folkloristide ja semiootikute uurimisalal on vandenõude ja vandenõuteooriate koha pealt üsna palju kattuvusi. Kõige lihtsamalt öeldes, nad toetavad teineteist, sest nn linnalegendid ja kuulujutud on tihti just need uskumused, tõestused ja põhjendused, millest vnt üles ehitatakse. Monograafia kõik kolm autorit, esimeses osas Ventsel ja Madisson ning teises osas Lotman, on sellele viidanud. Lotman väidab, et vnt on oma loomult kirjanduse ja rahvaluule vahepealsel positsioonil (lk 381). Sellele viitavad eelpool näiteks toodud tema enda käsitlused siinsamas monograafias (lk 381). Ventsel ja Madisson avavad seda seost põhjalikumalt, väites, et folkloori ja vnt ühendavaks lülits on rohujuuretasand ehk siis legendid ja kuulujutud, viimastel aastatel on hakatud rääkima ka vandenõu kuulujuttudest (lk 58–59). Need on n-õ ehitusmaterjaliks või väideteks, millest vnt on üles ehitatud ja millest vnt tuge ammutavad. Ühiseid olulisi sisulisi kattuvusi on vnt ja kuulujuttudel, legendidel näiteks stereotüüpide ja eelarvamuste ajaloos ja mälus püsimises, patuoina otsimises ning tõe retoorikas (inimesed räägivad, järelikult on tõi). Folkloristidele on tuttavad kuulujututsükliid juutide ja satanistide vereohverdustest, mustade sigimatuks muutmisest valgete poolt, Ameerika laboritest lahti pääsenud aidsist või Hiina keemiakatsetelt kogemata pääsenud COVID-19-st. Ka folkloristid on täheldanud, et filmid ja kirjandusteosed on kuulujuttude tekkimist mõjutanud. Mitmetest linnalegendife väljaannetest meenuvad näited sellest, kuidas filmi “Jurassic Park” järel hakkasid levima kuulujutud selle kohta, et kuskil on dinosaurused tõeliselt olemas ja võimud lihtsalt varjavad neid rahva eest. Mõnevõrra erinev on muidugi see, kui tuntuks kõik need eelmainitud kuulujutud saavad ja kuivõrd laialt need jutud levivad, et neist terve vnt võrgustik välja areneks.

Vnt ajalugu kajastades rõhutavad autorid, et nende tekkimine ja levik on seotud rohkem läänemaailmaga, sest totalitaarsetes riikides oli keerukama seostatud teooria tekkimine raskendatud, küll aga levivad üksikute vandenõudega seotud jutud. Nõukogude ajal oli üks niisugune organ, KGB, keda küll õigusega kardeti, aga kellest usuti ja räägiti ka lausa üleloomulikke lugusid. 1990. aastate alguses olen kogunud jutte sellest, kuidas KGB mõjutab telerist tulevate lainete abil inimaju ning jälgib ja suunab kõikvõimalikul moel inimeste käitumist. Nende kuulduste omamoodi jätkuks, millele on tänapäeval üles ehitatud suurem võrgustik vnt, on näiteks inimeste tajumeeli mõjutavad 5 G internetimastid.

Vnt on võti Venemaal toimuvast arusaamiseks

Tänapäeva tõsiasi on aga see, et totalitaarsed süsteemid genereerivad ja kasutavad vnt ära oma poliitilistes huvides. Raamatus on vnt seoses Venemaale pööratud eraldi tähelepanu. Raamatu esimeses osas on üsna põhjalikult kajastatud vnt kujunemist ning toimimist mineviku ning tänapäeva Venemaal. Minevikust tuleb otsida ka tänapäevase imperialistliku Venemaa vildaka ideoloogia aluspõhja. “Vene impeeriumi ideoloogia, mida hakati süstemaatiliselt välja töötama 19. sajandil, propageeris jõuliselt ideed, et lääts on olnud Venemaa ja venelaste suhtes alati vaenulik” (lk 93). Möödunud sajandi keskpaigas sai selle idee jätkuks siin juba eelpool nimetatud üldine narratiiv Dullesi vandenõust. Kahtlused ja paranoilised oletused naabrite suhtes püsisid Venemaal kuni nõukogude aja lõpuni ja andsid hoogu edasistele vnt Nõukogude Liidu kokkuvarisemise järel. Venemaal on režiimi poolt viimased kümme aastat loodud vandenõukultuuri, et põhjendada kasvõi täiesti absurdsete väidetega kallaletungi Ukrainale. Peale fašismi ja venelaste tagakiusamise viitas Putin näiteks oma kõnes Ukraina biolaboritele ja sealsetele katsetele vene lastega, samuti vajadusele võidelda lääne pedofiiliaga (lk 108).

Kuulujutud ja vnt elavad internetiajastul hästi

Kuulujuttude kultuurilisest ajaloost monograafia “The Rumour. Cultural History” (1999) kirjutanud Hans-Joachim Neubauer ütleb oma raamatus, et kuulujutud pole mitte kunagi nii hästi elanud kui internetiajastul. Seda tõdemust saab laiendada ka vnt. Kuulujutud, nagu ka vnt vajavad piisavalt ruumi ja suurt auditooriumi, mis on nüüd tänu internetile olemas. Meilgi levisid näiteks COVID-19 pandeemiaga seoses vnt selle tekkepõhjuste suhtes, ohtlike vaktsiinide ja üldse viiruse olemasolu kahtluse alla seadmise kohta.

Üks ilmekamaid näiteid internetiajastul tekkinud, levinud ja hääbunud vnt kohta on Ameerika-keskne QAnoni vnt. Alates 2017. aasta presidendivalimistest alguse saanud ja läbi mitmete internetikeskkondade esmalt kellegi anonüümse Q poolt levitatud postitused jutustavad sellest, et USA võimueliit on seotud Cabala usundiga, hämarate jõududega, on kuradikumardajad e satanistid, kes toovad vereohvreid ja pilastavad lapsi ning ammutavad neist elueliksiiri. Väidetavalt olid sellega seotud väga kõrgetel võimupositsioonidel olevad isikud, riigiasutused, rahvusvahelised organisatsioonid, ajakirjandus, meditsiin – teisisõnu süvariik (lk 163–170). Vnt ja nendega seotud kuulujuttude ajaloolises kontekstis pole iseenesest niisuguses vastase kuju dehumaniseerimises midagi uut kui tuletada meelde juba prantsuse revolutsioonist ja nõukogude aja sõjajärgsete aastate kuuldusi võimukandjatele lastelt vere kogumisest meilgi. Aga interneti tõttu seostati selle vandenõu narratiiviga paljusid reaalseid asjaolusid ja sündmusi ning see omandas lausa erakordsed mõõtmed ja päädis vihase süvariigi vastu suunatud USA kapitooliumi rünnakuga 2021. aastal.

Siinkirjutaja varasem kogemus rahvusvaheliste kuulujuttude levikuga seoses ütleb, et kuigi Eesti meediaruum on avatud, ei saa kõik kuulujutud, nagu ka vnt siin just ilmselt meie väiksuse pärast tuult tiibadesse. Eestis endas aset leidnud sündmustest on muidugi kõige rohkem ja jätkuvalt vnt tekitanud parvlaev Estonia hukk 1994. aasta 28. septembril. Kui kuulujuttude puhul pole enamasti võimalik algallikat tuvastada (kuulsin tuttavalt, kõik räägivad), siis vnt ja nende levitamiseiga võib seostada ka kindlaid inimesi. Tuntumatest isikudest on Eestis niisuguste teooriatega esinenud Tiit

TUTVUSTUS

Madisson, kes muu hulgas eitas holokausti. Jüri Lina raamatud, artiklid ja loengud tegelevad “salajase eliidi võigaste tegude päevavalgele toomisega”. Lina kirjutised on vnt kogukondades tuntud ka väljaspool Eestit, sest ta tegeleb vnt laiema spektriga käsitledes üleilmseid panganduse, meditsiini ja poliitikaga seotud vandenõusid (lk 128–129).

Folkloristid, sh ma ise, on hoidunud vandenõu- ja kuulujutu-uskujate suhtes järelduste tegemisest, sest suurema valiku informantide küsitlust ei ole siiani nt folkloristikas mulle teadaolevalt läbi viidud. Üks uuring on Tartu Ülikooli sotsiaalteaduste valdkonna magistr töö raames siiski 2021. aastal läbi viidud. Tuuli Leplandi magistr töö “Alternatiivsetesse teooriatesse uskumise seosed subjektiivse heaolu, poliitiliste vaadete ja sotsiaalmajandusliku olukorraga” tugineb 326 inimese küsitlusele, kusjuures sotsiaalmajanduslike ja demograafiliste näitajate puhul võeti arvesse inimese haridustaset, sissetulekut ja vanust. Tulemused on üsna kõnekad: “Uuringu tulemustest selgus, et alternatiivsetesse teooriatesse uskumine on seotud madalama sotsiaalmajandusliku staatuse (haridustase, sissetulek), madalama subjektiivse heaoluga, kõrgema vanusega ning parempoolsete vaadetega. Käesolev töö annab kinnitust teooriale, et eksisteerib uskumuslik mõtteviis, mille järgi nii vandenõuteooriatesse uskumine kui ka pseudo-teaduslikesse teooriatesse (sh üleloomulikesse jõududesse) uskumine on sarnased nähtused, mis on omavahel seotud.” Folkloristina kipun siin küll üleloomulike jõudude ja vnt uskumise osa võrdsustamises kahtlema. Ka uskumuste seosed haridustaseme ja sissetulekuga on ilmselt keerukamad, ning niisugust objektiivset küsitlemise metoodikat on ilmselt ka raske välja töötada. Madisson ja Ventsel püüavad vastata ka küsimusele, kuidas vnt käituda. Niikaua kui vnt levivad sotsiaalmeedia suletud võrgustikes, kuhu on koondunud ühiste huvide ja maailmavaadetega inimesed, ei saa me midagi teha. Kui nad aga sealt väljuvad ja hakkavad õhutama vägivallale, seadusrikkumisele või kahjulikule tervisekäitumisele, siis tuleb nendega tegelema hakata. Tuleb uurida info päritolu, usaldatavust, keskenduda väidete loogilisusele jms. Ühes asjas olen ma raamatu autoritega absoluutselt ühte meelt, et nii nagu folkloristikas uskumusjuttude puhul, tuleb ka vandenõu uskujatega käituda lugupidavalt, aktsepteerides nende uskumusi ja püüdes välja selgitada nende uskumuste ja arvamuste põhjusi.

Vnt äratundmine ja mõistmine peaks olema osa tänapäeva inimese haridusest ja maailmatajust. Esialgne baasteadmised vnt, s.t nagu ka vandenõu kuulujuttudest, võiks tänapäeval kuuluda gümnaasiumihariduse juurde ning neid meie igapäevamaailmas aktuaalselt esilekerkivaid teemasid võiks meedia- või folklooriõpetuses eraldi käsitleda. Selle raamatu ilmumine on samm selles suunas.

Eda Kalmre

BOOK REVIEW

A secret world beside us

The first Estonian-language approach to conspiracy theories in the history and in today's world

Andreas Ventsel, Mari-Liis Madisson, Mihhail Lotman. *Varjatud märgid ja salaühingud. Vandenõuteooriate tähendusmaailm*. Tallinn: Postimees Kirjastus, 2023. 656 pp.

Eda Kalmre introduces and analyses the book.